

Dr. sc. Merisa Karović-Babić, viša naučna saradnica
Univerzitet u Sarajevu
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava
merisa.karovic@gmail.com

Mr. Elvira Toković, operativna saradnica
Univerzitet u Sarajevu
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava
elvira.tokovic@yahoo.com

UDK 355.012-058.65(=163.41)(497.6 Sarajevo)"1992"
UDK 323-058.65(=163.41)(497.6 Sarajevo)"1992"

Izvorni naučni rad

OPSADA I UBIJANJE STANOVNIKA SARAJEVA 1992. GODINE¹

Sažetak: U radu *Opsada i ubijanje stanovnika Sarajeva 1992. godine* predstavljeni su rezultati istraživanja o kompleksnom pitanju broja i identiteta žrtava ubijenih tokom prve godine opsade glavnog grada Republike Bosne i Hercegovine.

Nakon precizno definisane metodologije istraživanja i prezentacije historijskih izvora, skreće se pažnja na otežavajuće okolnosti i istraživačke izazove prilikom izrade ovog rada. Da bi utvrdili tačne podatke o okolnostima zločina, uzroku i načinu smrti, tačnom datumu i vremenu te lokalitetu zločina, neophodno je bilo konsultovati više primarnih izvora za svaku žrtvu. U prvom poglavlju ovoga rada navedeni su podaci o značaju i manjkavostima korištene građe. Informacije o žrtvi u prikupljenim historijskim izvorima ponekad su bile vrlo šture ili nepotpune iz razumljivih razloga okolnosti i

¹ Dr. Merisa Karović-Babić, autorica teksta, snosi punu odgovornost za sadržaj i formulaciju svih navoda u ovom radu. Operativni dio istraživanja – izrada popisa žrtava u elektronskoj bazi podataka – što je predstavljalo temelj za nastanak ovoga rada, sprovela je zajedno s mr. Elvirom Toković. Imajući u vidu kompleksnost unosa i provjere podataka te obim korištenih izvora, dr. Karović-Babić je odlučila navesti i mr. Toković kao koautoricu teksta.

masovnosti počinjenih zločina, što je posebno izraženo za period početka opsade Sarajeva. Nakon utvrđene autentičnosti i pouzdanosti primarnih historijskih izvora dostupnih u bolničkim i administrativnim institucijama, s ciljem objektivne i tačne rekonstrukcije historijskih događaja, neophodno je pristupiti kritičkoj analizi i komparaciji izvora. Na stranicama koje slijede predstavljeni su statistički podaci za 5904 osobe ubijene tokom opsade Sarajeva u 1992. godini prema uzroku/načinu smrti, starosti, datumu smrti, mjestu i općini smrti, mjestu rođenja, zanimanju, kao i svim drugim relevantnim podacima koji su nam, na osnovu spomenutih izvora saznanja, dostupni.

Ključne riječi: opsada, Sarajevo, žrtve, zločini, granatiranje, pješadijsko naoružanje, 1992.

THE SIEGE AND KILLING OF SARAJEVO'S INHABITANTS IN 1992

Abstract: The paper *The Siege and Killing of Sarajevo's Inhabitants in 1992* presents the results of research into the complex issue of the number and identity of victims killed during the first year of the siege of the capital of the Republic of Bosnia and Herzegovina.

After precisely defining the research methodology and presenting the historical sources, the paper draws attention to the difficulties and research challenges encountered in the preparation of this paper. To establish accurate data on the circumstances of the crimes, their causes and manner of death, as well as the exact date, time, and location, it was necessary to consult multiple primary sources for each individual victim. The first section of the paper outlines the significance and limitations of the materials used. Information about victims in the collected historical sources was at times scarce or incomplete due to the understandable context of mass crimes, especially during the early period of the Sarajevo siege. After verifying the authenticity and reliability of primary historical sources available from hospital and administrative institutions, and with the aim of providing an objective and accurate reconstruction of historical events, it was essential to conduct a critical analysis and comparison of the sources.

The following pages present statistical data for 5,904 individuals killed during the 1992 siege of Sarajevo, categorized by cause or manner of death, age, date of death, place and municipality of death, place of birth, occupation, and other relevant data obtained from the mentioned sources.

Keywords: Siege, Sarajevo, victims, crimes, shelling, small arms, 1992.

Uvod

U kontekstu disolucije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i oružanog sukoba na području međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine, opsada Sarajeva, popraćena najbrutalnijim zločinima, obilježila je posljednje desetljeće XX stoljeća.

Prostorna odrednica istraživanja obuhvata dijelove šest općina koje su pripadnici 4. korpusa Jugoslavenske narodne armije (JNA) stavili pod opsadu: Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža i Vogošća. U maju 1992. godine 4. korpus JNA preimenovan je u Sarajevsko-romanijski korpus (SRK), koji je sve do 29. februara 1996. godine držao grad pod opsadom. Stanovnici Sarajeva tokom opsade bili su primorani na predcivilizacijske načine življenja, a idejni realizatori blokade i opsade grada svakodnevno su u praksi primjenjivali prethodno zacrtane ciljeve prema kojima je grad trebao postati “karakazan”, u kojemu su na različite načine ubijani njegovi stanovnici, te rušeni kulturni, vjerski, sakralni, privredni, zdravstveni, stambeni i drugi kapitalni objekti od nacionalnog i svjetskog značaja. Time je pokazana sva nesrazmjernost, neselektivnost, brutalnost i barbarizam zločina tokom opsade glavnog grada Republike Bosne i Hercegovine.

Vremenska odrednica istraživanja odnosi se na period od 5. aprila do 31. decembra 1992. godine, odnosno prvih devet mjeseci opsade grada Sarajeva.

U prvom dijelu rada govori se o metodologiji istraživanja, uz precizno definisane historijske izvore na osnovu kojih je načinjen popis žrtava opsade Sarajeva za 1992. godinu. Gotovo je nemoguće bilo pronaći potpune, pouzdane, sveobuhvatne i iscrpne izvore u kojima su sadržani ključni podaci o načinu i uzroku smrti svih žrtava. U nekim informacijama o žrtvama pojedini izvori se preklapaju. Međutim, važno je korištenje poprilično obimnog broja izvora jer svaki od njih daje po neki novi podatak o žrtvi. Posebno je bitno, ako su informacije o žrtvi bile nepodudarne, pored osnovnih izvora, uvijek iznova tragati za dodatnim. Do kontradiktornih informacija u izvorima došlo je usljed

činjenice da su evidencije o žrtvama tokom prve faze opsade grada vođene u okolnostima kada su stotine ubijenih i ranjenih dovožene u gradske bolnice i da je prioritet bio spašavanje ljudskih života. S ciljem prevazilaženja navedenih i brojnih drugih istraživačkih izazova, neophodno je bilo naoružati se strpljenjem, vrijednim radom i posvećeno pristupati analizi podataka koje se nude u izvorima za svaku od 5904 žrtve prezentirane u ovom radu. Elementarni uslov *sine qua non* je da iza identiteta svake osobe stoji više primarnih izvora. Drugi dio rada odnosi se na statističke podatke o broju žrtava Sarajeva pod opsadom prema načinu/uzroku smrti, životnoj dobi žrtava, lokalitetu zločina, hronologiji zločina, spolnoj strukturi, statusu, porijeklu, profesionalnom zanimanju i obrazovanju žrtava.

Metodologija istraživanja žrtava Sarajeva pod opsadom

Ubijanje stanovnika Sarajeva djelićima usijanog metala, gelerima granata, snajperima, mecima, sijačima smrti, mitraljezima, PAT-ovima, PAM-ovima, modifikovanim aviobombama i brojnim drugim oruđima i oružjima bila je svakodnevna i masovna pojava. U ovakvim okolnostima evidencije o žrtvama Sarajeva pod opsadom vođene su neuporedivo oskudnije u odnosu na “normalne” mirnodopske uslove. Stoga je rad na dokumentovanju činjenica o ovom početnom periodu opsade Sarajeva poprilično nezahvalan zadatak, a u nekim situacijama bili su potrebni dani kako bi se istražile pojedinosti o žrtvi, odnosno o svim okolnostima, lokalitetu, datumu i vremenu kada je zločin počinjen. Svaki prikupljeni dokument značio je vrijedno blago i barem jednu kockicu kako bi se posložio kompletan mozaik i rekonstruisale okolnosti smrti za osobe koje su predmet ovog istraživanja.

Stoga dosadašnja istraživanja o dosta zahtjevnom poslu popisa žrtava zaslužuju svaki respekt. Prva, pionirska istraživanja popisa porodičnih domaćinstava Sarajeva pod opsadom obavljana su još 1994. godine, u okviru djelatnosti Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i mjesnih zajednica u dijelu grada pod opsadom.

Procjenjuje se da se radilo o 84.000 listića popisanih ciljnih grupa (porodičnih domaćinstava).

Neposredno nakon završetka opsade, članovi odjeljenja za demografiju Tužilaštva ICTY, Ewa Tabeau, Jakub Bijak, Marcin Żoltkowski, Neda Lončarić i Arve Hetland, sačinili su stručne izvještaje za predmete Tužilaštvo vs. Stanislav Galić (IT-98-29-1), Slobodan Milošević/Bosna (IT-02-54) i Dragomir Milošević (IT-98-29/I). Navedeni izvještaji odnosili su se na “Gubitke stanovništva tokom opsade Sarajeva, od 10. septembra 1992. do 10. augusta 1994”, “Broj umrlih tokom opsade Sarajeva, od aprila 1992. do decembra 1995: Studija smrtnosti zasnovana na osam obimnih izvora podataka” i “Poginuli i ranjeni tokom opsade Sarajeva: Od augusta 1994. do novembra 1995”.² U “Studiji o stopi smrtnosti na osnovu osam velikih izvora podataka” navedeni tim procjenjuje da ukupan broj “umrlih na području Sarajevo šest (primj. autora – dijelova šest općina pod opsadom) u periodu od aprila 1992. do decembra 1995. iznosi 18.888. Taj broj obuhvata četiri kategorije umrlih: civile koji su umrli povezano sa ratom (4.954), vojnike koji su umrli povezano sa ratom (4.548), civile koji su umrli prirodnom smrću, te smatramo da te smrti nisu povezane sa ratom (8.285) i broj umrlih civila čija se smrt ne može svrstati ni u kategoriju povezanih ni u kategoriju nepovezanih sa ratom (1.102).”³ Navedene analize korištene su isključivo za potrebe ekspertiza Tužilaštva ICTY te demografski vještaci ICTY-a nikada nisu objavili poimeničan popis žrtava.

Kao rezultat sveobuhvatnog istraživanja žrtava na prostoru cijele Bosne i Hercegovine, u publikaciji “Bosanska knjiga mrtvih” navode se podaci za 13.952 osobe koje su smrtno stradale u svih deset općina grada Sarajeva, prema statutu, tokom perioda 1992–1995. U okviru navedene publikacije objavljeni su poimenični popisi žrtava sa sljedećim podacima: prezime, ime, ime oca, datum i mjesto rođenja, nacionalnost, status, formacija, datum i općina stradanja. Popis je objavljen abecednim redom, a u knjizi su predstavljeni statistički podaci o općini stradanja,

² Ewa Tabeau, *Rat u brojkama: Demografski gubici na teritoriji Jugoslavije od 1991. do 1999*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, Zagorac, 2009, 567-685.

³ Isto, 674.

starosnoj, spolnoj i nacionalnoj strukturi, vremenskoj distribuciji, kao i statusu žrtava (vojnik/civil).⁴

U okviru istraživačke djelatnosti Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu dugogodišnji voditelj projekta *Žrtve Sarajeva u opsadi 1992–1995. godine* bio je prof. dr. Muhamed Šestanović. U izdanju Udruženja za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, prof. Šestanović je 2020. godine objavio radnu verziju popisa žrtava Sarajeva pod opsadom.⁵ Učestvujući kao mladi istraživač u navedenom projektu nastojala sam prikupiti brojnu dokumentaciju koja bi pomogla da se odgovori na ključna pitanja o identitetu žrtava i okolnostima zločina.

Međutim, važno je spomenuti da postoje spiskovi koji su tendenciozno manipulirali brojem žrtava, baveći se isključivo jednom nacionalnom skupinom, a potpuno zanemarujući druge nacionalnosti koje su ubijene u gradu pod opsadom. Navedene spiskove također smo konsultovali, ali s posebnim kritičkim osvrtom jer smo utvrdili da brojka koja oscilira od nekoliko stotina do nekoliko hiljada ubijenih Srba temelji se, pored ostalog, na ponavljanju imena iste žrtve i po nekoliko puta, izmišljenih imena, ljudi s nepotpunim identitetom i brojnih drugih nelogičnosti, a sve s ciljem da popune broj u tabeli i povećaju iz dana u dan rastuću ljestvicu žrtava “muslimanskih vlasti” i pokušajima izjednačavanja Sarajeva i Srebrenice.⁶

⁴ Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995 = The Bosnian book of the dead: Human losses in Bosnia and Herzegovina 1991–1995*/Mirsad Tokača, Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar, 2012.

⁵ Muhamed Šestanović, *Žrtve zločina opsade Sarajeva: Žrtve udruženog zločinačkog poduhvata genocidnog karaktera: 1992–1996*, Sarajevo: Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, 2020.

⁶ Marko Mikerević, *Sarajevski kazani smrti*, Doboj: Novinsko-izdavačka kuća ‘Štampa’, 2004; Preliminarni spisak ubijenih Srba u Sarajevu, 2005 <http://www.1389.org.rs/dok/ubijeni%20Sarajevo.pdf> (pristup: 12. 12. 2012) Milivoje Ivanišević, *Izgon Srba iz BiH 1992–1995*, Beograd: Edicija Ratovi, Knjiga druga, 2000. Više o analizi ovih spiskova vidi: Merisa Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014, 248-250.

U nastavku rada bit će obrazložena metodologija vlastitih istraživanja da bi se ponudila nova saznanja i iskoraci, kao i nove činjenice u odnosu na dosadašnja istraživanja. Korišteno je više primarnih izvora potrebnih zbog autentične, vjerodostojne i naučne valorizacije podataka, a koji su prikupljeni u saradnji sa sljedećim institucijama:

1. Matični uredi općinskih službi: Dokumenti pod naslovom *Izvod iz matične knjige umrlih* – za sljedeće općine: Stari Grad,⁷ Centar,⁸ Novo Sarajevo,⁹ Novi Grad,¹⁰ Ilidža,¹¹ Vogošća,¹² odnosno sukladno s prostornom odrednicom istraživanja, za dijelove grada koji su bili pod opsadom. *Izvod iz matične knjige umrlih* poslužio je kao primarni za utvrđivanje tačnog identiteta osobe (ime, prezime, ime roditelja, datum i mjesto rođenja). Ako je dolazilo do nepodudarnosti s drugim izvorima saznanja koje se odnose na spomenute podatke, ovaj dokument smatran je najrelevantnijim. No, jedna od osnovnih manjkavosti ovog izvora ogleda se u tome što nije naveden način smrti, kao ni podatak da li se uopće radi o prirodnoj ili nasilnoj smrti.

⁷ AIIZ, br. 366/I-12, Zahtjev za pristup dokumentaciji; AIIZ, 487/I-12, Općina Stari Grad Sarajevo, Služba za opću upravu, Dostava podataka; AIIZ, 493/I-12, Zahvalnica na dostavljenoj dokumentaciji. Smail Čekić, Merisa Karović.

⁸ AIIZ, inv. br. 494/I-12, Zahtjev za pristup dokumentaciji; Zahvalnica na dostavljenoj dokumentaciji. Smail Čekić, Merisa Karović.

⁹ AIIZ, br. 494/I-12, Općina Novo Sarajevo, Zahtjev za pristup dokumentaciji o žrtvama zločina u Sarajevu. AIIZ, br. 627/I-12, Općina Novo Sarajevo, dopis br. 06-49-2360/12, Zahvalnica na dostavljenoj dokumentaciji. Smail Čekić, Merisa Karović, Muamer Džananović.

¹⁰ AIIZ, 611/I-07, Zahtjev za korištenje dokumentacije o žrtvama opsade Sarajeva 1992–1995; AIIZ, 494/I-12, Zahtjev za pristup dokumentaciji o žrtvama zločina u Sarajevu, Novi Grad Sarajevo, AIIZ, 54/I-08, Rješenje, Općina Novi Grad; 526/I-12, Rješenje Općina Novi Grad Sarajevo, 637/I-12, Dostava podataka. Općina Novi Grad Sarajevo. Smail Čekić, Merisa Karović, Muamer Džananović, Almir Grabovica.

¹¹ AIIZ, Zahtjev za pristup informacijama; Zahvalnica na dostavljenoj dokumentaciji koja se odnosi na Knjigu umrlih osoba s područja općine Vogošća u periodu 1992–1995; Smail Čekić, Merisa Karović.

¹² AIIZ, 644/I-12, Zahtjev za pristup informacijama; Zahvalnica na dostavljenoj dokumentaciji koja se odnosi na Knjigu umrlih osoba sa područja općine Vogošća u periodu 1992–1995; Smail Čekić, Merisa Karović.

2. Pokopno društvo “Bakije”,¹³ gdje su evidentirane osobe ukopane na 74 mezarja u dijelu grada koji je bio pod opsadom. Uz podatke o identitetu (napisane rukom), ovaj je izvor značajan jer se navode podaci o tačnoj lokaciji ukopa osobe. No, ni on ne daje podatke da li se radi o prirodnoj ili nasilnoj smrti. U jednoj od obaveznih rubrika ovoga izvora navodi se tačno mjesto gdje je nastupila smrt, odnosno da li je smrt konstatovao ljekar mrtvozornik u kući ili u bolničkoj ustanovi: Hitna pomoć, Klinički centar Koševo, Vojna-Državna bolnica, Bolnica Dobrinja. Ovaj podatak značajan je jer upućuje na bolničke i zdravstvene institucije u kojima se nalaze informacije o žrtvama, a do kojih je bilo teže doći zbog “nesređenosti građe” u početnim fazama istraživanja.¹⁴
3. Pokopno društvo “Pokop”,¹⁵ gdje su evidentirani podaci za groblja Lav, Stadion, Bare, Sv. Josip, Sv. Marko i Vlakovo (radi se o ukopima na početku opsade Sarajeva, razmjenama i naknadnim ekshumacijama). U spomenutim izvorima za svaku osobu navedeni su Matični podaci za ukop umrlog na groblju, tačna parcela ukopa, a ponegdje je priložen i dokument *Dozvola za sahranu umrlog*, uz pečat ljekara-mrtvozornika, kao i *Potvrda o smrti* od određene bolničke ustanove gdje je konstatovana smrt.
4. Dokumentacija Instituta za sudsku medicinu za žrtve evidentirane iz mrtvačnice Kliničkog centra Univerziteta u Sarajevu,¹⁶ a

¹³ Radi se o knjigama PD “Bakije” *Civili i Šehidi*.

¹⁴ Vidi dopise i korespondenciju Instituta s KCUS: AIIZ, br. 432/I-09, KCUS, prof. dr. Faris Gavrankapetanović, AIIZ, 432/I-09; 461/I-09; 462/I-09, 31/1-10; AIIZ, br. 9/I-10, Klinički centar Univerziteta u Sarajevu, Klinika za ginekologiju i akušerstvo, prof. dr. Idriz Brkić, AIIZ, br. 31-1/I-10, KCUS, Klinika za Ginekologiju i akušerstvo, prof. dr. Jadranka Dizdarević-Stojkanović.

¹⁵ AIIZ, br. 684/I-07, Zahtjev za korištenje dokumentacije o žrtvama opsade Sarajeva. Prof. dr. Smail Čekić, Merisa Karović. Od PD “Pokop” naknadno su dobijeni podaci i za improvizovana groblja u parkovima ispred stambenih zgrada. Usljed nemogućnosti transporta mrtvih na gradska groblja, ukopi su vršeni u parkovima između stambenih zgrada, odakle su nakon završetka opsade ekshumirani. Radi se o sljedećim lokalitetima: Dobrinja (parkovi u ulici: Oslobođenolaca Sarajeva 3; Trg zlatnih ljiljana 5; Park - Trolejbuska okretaljka; Grada Bakua 6-7; Aerodromsko Naselje, Emila Zole – Dobrinja C; Hakije Turajlića-Rudi Alvađa (park).

¹⁶ Zahvaljujem kolegici mr. Ilvani Čengić i kolegama mr. Harisu Suljeviću i Edisu Ikanoviću na prikupljanju podataka u vezi s ovim izvorom.

- posebna važnost ovog izvora ogleda se u tomu što je tačan uzrok smrti evidentirao ljekar.
5. Dokumentacija Opšte bolnice Dobrinja – potvrde o smrti, gdje je naveden tačan uzrok smrti za žrtve evidentirane u navedenoj bolnici.¹⁷
 6. Popisi ranjenih osoba iz Opće bolnice “Prim. dr. Abdulah Nakaš”,¹⁸ koji su evidentirani u bolničkim protokolima, nakon čega su podlegli od posljedica ranjavanja. Podaci iz navedenih protokola posebno su značajni jer upućuju na tačan datum izvršenja zločina, a radi se o datumu prijema u bolnicu.
 7. Evidencija poginulih-umrlih pripadnika Armije RBiH, pripadnika Prvog korpusa RBiH.¹⁹
 8. Popis stanovništva iz 1991. godine (poimenični popis dostupan u elektronskoj bazi podataka).²⁰
 9. Federalni zavod za statistiku, navedeni su podaci o uzroku smrti, kao i o preciznim dijagnozama u slučaju prirodne smrti.²¹
 10. Dokumentacija MUP-a – CSB o žrtvama i pravcima ispaljenja granata i snajperskih hitaca.²²
 11. Dokumentacija Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (MKCK/ ICRC) o nestalim licima;²³ ažurirani podaci o nestalim osobama

¹⁷ Zahvaljujem rukovodstvu i saradnicima Historijskog arhiva Sarajevo na susretljivosti prilikom istraživanja i dozvoli za pristup podacima koji se odnose na arhivsku građu Bolnice Dobrinja. Potvrde o smrti potpisane od ljekara mrtvozornika bile su najmjerodavniji izvor saznanja o načinu i uzroku smrti.

¹⁸ Zahvaljujem kolegici mr. Ilvani Čengić na saradnji u prikupljanju bolničkih protokola Opće bolnice prim. dr. Abdulah Nakaš. (1992: Vojna bolnica).

¹⁹ Zahvaljujem kolegi dr. sc. Mesudu Šadinliji na ustupljenim podacima.

²⁰ Zahvaljujem kolegici dr. sc. Meldijani Arnaut Haseljić na obradi navedenih podataka.

²¹ Zahvaljujem kolegici dr. sc. Meldijani Arnaut Haseljić na obradi navedenih podataka.

²² AIIZ, 135/I-09, Zahtjev za pristup informacijama; AIIZ, 291/I-08, MUP, Uprava policije; AIIZ, 187/I-08, Zahtjev, Zahvaljujem navedenim institucijama na djelomično ustupljenim dokumentima. Također, dio dokumentacije vezano za MUP nalazi se u arhivskoj bazi podataka i sudskih spisa ICTY-a.

²³ International Committee of Red Cross (ICRC Missing Persons on the Territory of Bosnia and Herzegovina, Fourth edition issued on 30.6.1998). U istraživanju su

na ICMP: Baza podataka aktivnih slučajeva osoba nestalih u sukobima na području bivše Jugoslavije.²⁴

12. Dokumentacija Haškog tribunala.²⁵

13. Dokumentacija Kantonalnog suda Sarajeva.²⁶

14. Dokumentacija Zavoda za hitnu medicinsku pomoć Kantona Sarajevo "Prim. dr. Silva Rizvanbegović".²⁷

Izjave svjedoka, upitnici, ankete o žrtvama hronološkim slijedom prikupljanja:

15. AIIZ, Popis porodičnih domaćinstava iz 1994. godine, uz procjenu da se radilo o 84.000 listića popisanih ciljnih grupa (porodičnih domaćinstava). No, kada je u pitanju relevantnost podataka glede zločina u Sarajevu, navedeni popis odnosi se samo na period od početka opsade do ljeta 1994. godine, kada je proveden popis, a članovi porodičnog domaćinstva prijavljivali su žrtve iz svojih porodica koje su, pored Sarajeva, ubijene i na drugim mjestima u Bosni i Hercegovini. Podatke iz ovog izvora konsultovali smo i komparirali s drugim izvorima samo u slučajevima vezanim za

korišteni popisi nestalih ICTY iz 1998. godine, jer se tu spominje tačan datuma nestanka, s tim da je u kasnijim fazama došlo do značajnog revidiranja ovih spiskova, budući da su mnoge žrtve pronađene i ekshumirane.

²⁴ https://oic.icmp.int/index.php?w=reg_lista_pub_ter_in&l=ba (pristup 5. 11. 2025).

²⁵ ICTY, IT-98-29-T, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Stanislava Galića, Presuda i mišljenje, Den Haag, 5. decembar 2003; ICTY, IT-95-5/18, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Radovana Karadžića, tom I-IV, Den Haag, 24. mart 2016; ICTY, IT-09-92, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Ratka Mladića, tom I-V, Den Haag, 22. novembar 2017; Dragomir Milošević je također procesuiran za zločine počinjene u Sarajevu, ali za period od augusta 1994. do kraja opsade.

²⁶ AIIZ, inv. br. 2-3248, Kantonalni sud u Sarajevu, broj: K-85/00, Sarajevo, 14. februar 2002, U ime Federacije BiH! Presuda: Hodžić Osman i Ibišević Meho; Predsjednik vijeća, Sudija: Goran Orašanin; AIIZ, inv. br. 7-1834, Okružni vojni sud u Sarajevu, broj K I-28/93, Sarajevo, 3. august 1993, U ime naroda: Presuda protiv Zornić Envera i dr., Predsjednik vijeća: sudija Kapo Muhidin; Okružni vojni sud u Sarajevu, Presuda protiv Kubat Zije i dr., 20. decembar 1994.

²⁷ AIIZ, Zahtjev za pristup dokumentaciji o žrtvama zločina u Sarajevu 1992–1995, 30. novembar 2023, Rasim Muratović, Merisa Karović-Babić, Jasmina Zagorica. Zahvaljujem sekretaru i saradnicima Hitne pomoći na dozvoli za pristup podacima i susretljivosti prilikom istraživanja.

Sarajevo pod opsadom.²⁸

16. MAG, Iskaz o stradalom licu, Bosanska knjiga mrtvih – na štampanim listićima navedeni su podaci o žrtvi, a korisnost ovog izvora ogleda se u tome što je, u zavisnosti od temeljitosti i truda “anketara”, navedeno mjesto i “sve poznate okolnosti smrti”. Spomenute ankete rađene su u ratnom i poslijeratnom periodu, čija je prednost bila što su članovi porodica bili na istim mjestima prebivališta kao u periodu opsade i pristupačniji za intervju.²⁹
17. AIIZ, Naučnoistraživački projekat “Stradanja Sarajeva za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995”, *Podaci za ubijeno lice*, popis po mjesnim zajednicama. Budući da je popis obavljan sedam godina poslije rata, u ovim izvorima saznanja ima dosta žrtava koje se odnose na izbjeglice iz istočne Bosne, posebno iz Srebrenice, kojima su članovi porodica ubijeni u genocidu tokom 1995. godine. Za potrebe ovoga istraživanja korišteni su samo oni izvori saznanja koji se odnose na Sarajevo pod opsadom.
18. Intervjui su obavljani sa članovima porodica, očevicima, na lokacijama mjesta zločina. No, nakon višedecenijske vremenske distance u odnosu na počinjene zločine, mnogo je teže doći do svjedoka i članova porodica žrtava.
19. Dnevna periodika: *Oslobođenje* – čitulje i smrtovnice, kao i podaci o žrtvama masovnih zločina.³⁰
20. Monografije uz objavljene biografske podatke i nekrologiji žrtava.³¹

²⁸ U nastavku rada AIIZ-Popis 94; Voditelj projekta prof. dr. Smail Čekić, prof. dr. Muhamed Šestanović, dok su za unos u elektronsku bazu bili zaduženi pripravnici angažirani u Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

²⁹ MAG, Iskazi o stradalom licu, Bosanska knjiga mrtvih, Sarajevo, decembar 1997.

³⁰ *Oslobođenje*, april-decembar 1992.

³¹ Naprimjer: Mesud Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: Od 13. novosarajevske do 111. viteške brdske brigade*, 2. dopunjeno izd., Sarajevo: Udruženje 1. slavna – viteška brigada, 2020; Smail Čekić, Muhamed Šestanović, Merisa Karović, Zilha Mastalić Košuta, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2010; Hamdija Telegrafčić i dr., *Živi mrtvima*, Sarajevo: Nulon marketing, 2001; Muhamed Smajić,

Nakon metode prikupljanja podataka primijenjena je **metoda analitičko-dokumentacione obrade podataka** iz navedenih historijskih izvora.

Svaki je izvor značajan i otkriva nove podatke o evidentiranim osobama, uz neophodnost primjene kritičkog pristupa posebno zbog nepodudarnosti koje se odnose na različite podatke o istoj žrtvi. Koristeći **metode klasifikacije, sistematizacije i komparacije izvora**, važno je bilo evidentirati neslaganja, posebno ako se radi o elementarnim podacima (ime prezime, ime oca, datum i mjesto rođenja, datum i mjesto smrti, način smrti), te u konačnici potražiti nove izvore saznanja koji će doprinijeti što egzaktnijem prikazu činjenica. Ponekada su se uočavale greške u primarnim izvorima i uspostavilo se da su sekundarni izvori bili tačniji za nekoliko primjera. U ovom slučaju bilo je potrebno primijeniti metodu intervjuja, uz ciljne grupe koje se posebno odnose na porodice žrtava i očevce zločina.

Otežavajuća okolnost primjene većeg broja izvora odnosila se na dupliranje žrtava po osnovu slovnihi grešaka u primarnim izvorima glede identiteta osoba. Također, posebno česta pojava bilo je dupliranje žrtava ženskog spola, tako što se u jednom od historijskih primarnih izvora spominje djevojačko prezime, a u drugom izvoru, također primarnom, spominje udato prezime. Eliminacija duplih imena zahtijevala je analize i komparacije po različitim drugim podacima saznanja, a sve s ciljem da se greške ove vrste svedu na minimum. Ipak, u slučaju dupliranja žrtava bila je potrebna dodatna opreznost, budući da su evidentirane osobe s istim imenom i prezimenom (uglavnom sa češćim prezimenima poput Hadžić, Hodžić), pa čak i istim imenom oca – što je podudarnost, a radi se o različitim identitetima osoba, s različitim datumom rođenja i matičnim brojem. Takve osobe bilo je potrebno dodatno provjeriti kroz pokušaje kontaktiranja porodica žrtava, a ako se nije uspjelo doći do članova porodica zbog trodecenijske vremenske distance, izvršena je provjera kroz dodatne izvore kako bi se mogla donijeti odluka i zauzeti stav ostaju li u konačnoj evidenciji žrtava ili se isključuju.

Nakon što su analizirane i komparirane sve relevantne informacije iz spomenutih izvora saznanja, primijenjena je **metoda statističke obrade**

podataka: prema spolu, starosti, zanimanju, datumu smrti, načinu smrti, mjestu i općini smrti, porijeklu, zanimanju, mjestu ukopa, kao i svim drugim relevantnim podacima koji su, na osnovu spomenutih izvora saznanja, bili dostupni.

Statistički podaci o broju žrtava Sarajeva pod opsadom 1992. godine

U bazi je evidentirana ukupno 8901 osoba sa smrtnim ishodom za područje koje je obuhvatalo dijelove šest sarajevskih općina koje su bile pod opsadom 4. korpusa JNA (SRK VRS). Međutim, nisu sve osobe iz navedene brojke analizirane. U nedostatku primarnih izvora, u ovoj fazi istraživanja isključena je 591 osoba za koju su bili dostupni samo sekundarni izvori. Također, spomenuti broj od 8901 osobe podrazumijevao je osobe prvobitno evidentirane u primarnim izvorima, poput pokopnih društava, a za koje je u kasnijim fazama istraživanja ustanovljeno da se radi o prirodnim smrtima. Navedene osobe (2401) isključene su iz glavne analize žrtava. Međutim, važno je napomenuti da postoji vjerovatnoća da su neke od navedenih “prirodnih” smrti mogle biti povezane s opsadom i ratom, zbog uslova života nametnutih opsadnim načinom ratovanja, koje su podrazumijevale konstantan stres prouzrokovan granatiranjem i snajperskim djelovanjem, aviobombardovanjem i drugim načinima teroriziranja kao i nedostatkom osnovnih životnih namirnica poput vode, hrane, lijekova, električne energije i ogrjeva.

U glavnu bazu uvršten je broj od **5904** žrtve za koje su bili dostupni precizni podaci o okolnostima smrti i zločina, kao i primarni izvori koji potvrđuju svaki od analiziranih segmenata predstavljenih u nastavku rada.

Uzrok/način smrti žrtava

Medicinska dokumentacija iz Kliničkog centra Koševo – Instituta za sudsku medicinu, Opće bolnice, Hitne medicinske pomoći i Bolnice Dobrinja uglavnom navodi precizne podatke o načinu ili uzroku smrti.

U bazi Federalnog zavoda za statistiku navedeni su podaci da li je uzrok smrti bio nasilan, a ako se radilo o prirodnoj smrti, precizirana je dijagnoza. Pored navedenih primarnih izvora, da bi se odgovorilo na ovo iznimno važno pitanje o svakoj žrtvi, korištene su i izjave svjedoka dostupne u arhivi Instituta, kao i metoda intervjua s porodicama žrtava.

Granatiranjem grada s položaja 4. korpusa JNA (između 12. i 19. maja 1992. ovaj korpus preimenovan je u SRK), od aprila do kraja decembra 1992. godine ubijeno je 2357 osoba. Pješadijsko naoružanje, uključujući sijače smrti, metke i snajperske hice prouzrokovali su strijelne povrede sa smrtnim ishodom za 704 osobe.³² Protivavionski mitraljez (PAM), protivavionski top (PAT) i različito drugo vatreno oružje ubili su 461 stanovnika Sarajeva.

Usljed različitih oblika nasilne smrti ubijene su 1333 osobe.³³ To podrazumijeva žrtve napada na grad SRK-a za 1013 osoba, te žrtve zločina počinjenih od Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine za 198 osoba.³⁴ Za 122 osobe, izuzev informacije da se radi o nasilnoj smrti, nepoznate su nam ostale okolnosti počinjenja zločina. Također, u prvim fazama opsade, usljed masovnih zločina, neke žrtve nisu stigle biti pregledane, te se u dokumentaciji Instituta za sudsku medicinu

³² U spomenutim primarnim izvorima navode se podaci da su 594 žrtve ubijene snajperom.

³³ U zvaničnoj medicinskoj dokumentaciji Instituta za sudsku medicinu navedeno je nekoliko kategorija koje se odnose na način/uzrok smrti, a koje smo mi, sa ciljem da dodatno ne opterećujemo rad, uvrstili u nasilne smrti: a) nasilna smrt; b) truležne promjene (uglavnom se radi o pripadnicima Armije RBiH čiji su posmrtni ostaci bili razmijenjeni), c) karboniziran leš (za žrtve zapaljivim granatama), d) blast sindrom (fizičke povrede tkiva – vjerovatno usljed granatiranja), e) skeletiran leš, f) šok, g) tupa trauma, h) gušenje i opekotine (usljed nestanka i ponovnog dolaska plina).

³⁴ Više o ovim zločinima nad porodicom Ristović, na lokalitetima Gaj, Grm maline, Kazani i u Varaždinskoj ulici, vidi u: Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade*, 235-250; O procesuiranju ovih zločina vidi: Isto, 262-265; Ovi zločini nad civilima u gradu nisu bili dio strateškog plana Armije RBiH niti Predsjedništva RBiH. Merisa Karović-Babić, "Bosna i Hercegovina: Historijski kontekst 1992–1995" u: *Nastavni materijali iz historije za nastavnike osnovnih i srednjih škola Kantona Sarajevo Rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995, Opsada Sarajeva i Zločin genocida počinjen u Bosni i Hercegovini (Izmijenjeno i dopunjeno izdanje)*, Sarajevo: Ministarstvo za odgoj i obrazovanje Kantona Sarajevo, august 2025, 129.

jednostavno navodi podatak: “odvezen prije pregleda”, što znači da je 375 žrtava odvezeno u pokopna društva prije pregleda ljekara mrtvozornika.

Za 674 osobe ustanovljeno je da su smrti koje mogu biti povezane s ratom. Radi se o osobama životne dobi ispod 55 godina, a koje su umrle usljed nedostatka lijekova zbog ozbiljnih dijagnoza, kao i novorođenčad/bebe umrle u toku ili nakon poroda zbog nedostatka elementarnih uslova u porodilištu te djeca umrla prirodnom smrću. Također, u ovu kategoriju uvrštene su i osobe koje su usljed uslova života uzrokovanih opsadom počinile samoubistvo ili koje su stradale u saobraćajnim nesrećama zbog brze vožnje saobraćajnicama izloženim konstantnom snajperskom djelovanju i granatiranju.

Red. br.	NAČIN/UZROK SMRTI	BROJ ŽRTAVA
1.	Granata	2357
2.	Nasilna smrt	1333
3.	Metak, pješadijsko naoružanje	704
4.	Drugo vatreno oružje (PAM, PAT)	461
5.	Odvezen prije pregleda	375
	UKUPNO (direktne nasilne smrti)	5230
Smrti koje mogu biti povezane s opsadom		
6.	Dijabetes i druge akutne hronične dijagnoze, nedostatak lijekova za osobe ispod 55 godina starosti	601
7.	Novorođenčad/bebe usljed nedostatka elementarnih uslova poput električne energije	42
8.	Djeca prirodna smrt/nepoznato	6
9.	Samoubistvo	20
10.	Saobraćajna nesreća	5
	UKUPNO – smrti povezane s ratom	674
	UKUPNO	5904

Prikaz 1

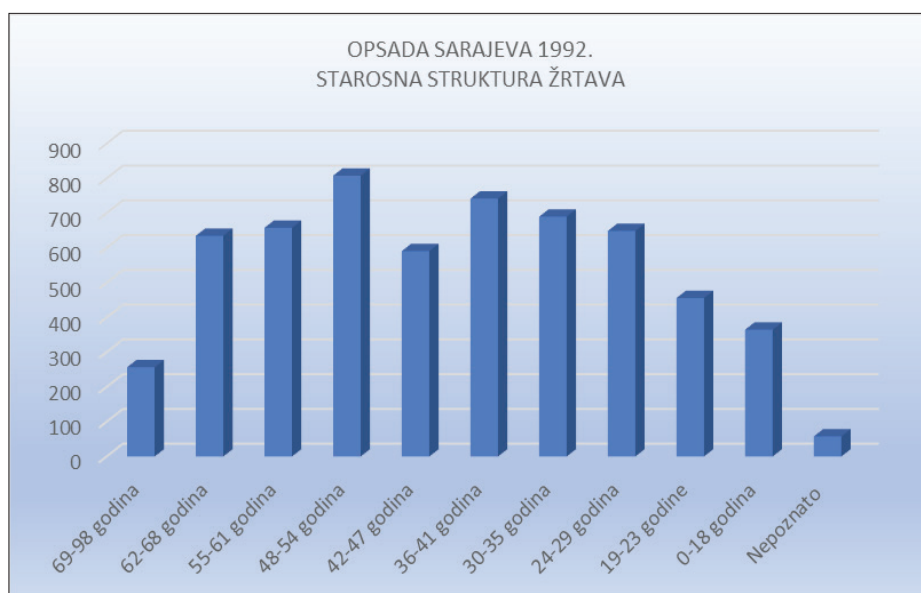
Životna dob žrtava

Odgovor na pitanje koje se odnosi na datum i godinu rođenja žrtve nude gotovo svi spomenuti historijski izvori. Međutim, u slučaju nepodudarnosti podataka za istu žrtvu u različitim izvorima kao najmjerodavniji korišten je *Izvod iz matične knjige umrlih* koji je također i najtačniji za identitet žrtve.

U priloženoj tabeli predstavljeni su podaci o broju žrtava po starosti u vrijeme izvršenja zločina.

Red. Br.	Starost u vrijeme smrti/zločina	BROJ ŽRTAVA
1.	69-98 godina	257
2.	62-68 godina	635
3.	55-61 godina	658
4.	48-54 godine	808
5.	42-47 godina	591
6.	36-41 godina	742
7.	30-35 godina	690
8.	24-29 godina	649
9.	19-23 godine	456
10.	0-18 godina	365
11.	Nepoznato	53
		5904

Prikaz 2

Prikaz 3

Lokaliteti zločina

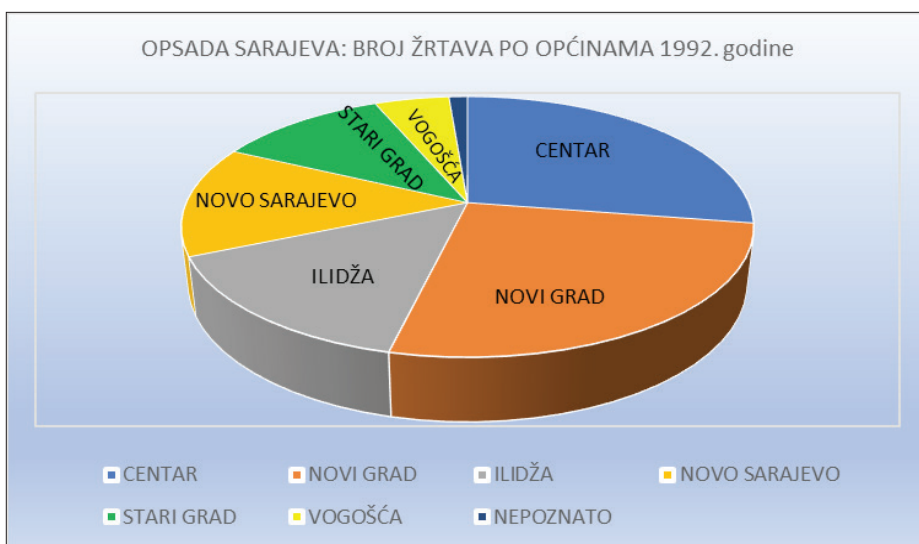
Na području općine Centar nalaze se dvije najveće bolnice – Univerzitetski klinički centar Sarajevo i Opća bolnica “Prim. dr. Abdulah Nakaš” (Vojna/Državna bolnica), te je za određeni broj žrtava smrt nastupila u navedenim bolnicama, ali je stvarno mjesto zločina bilo u drugim gradskim općinama. Otuda i najveći broj žrtava evidentiranih u Izvodima iz matične knjige umrlih općine Centar – 1.626, premda to nikako ne znači da su druge sarajevske općine pretrpjele manja stradanja, razaranja, granatiranja i druge oblike zločina, zbog manje prikazanog broja žrtava u tabeli koja slijedi.

Red. br.	OPĆINA	BROJ ŽRTAVA 1992. godine
1.	CENTAR	1626
2.	NOVI GRAD	1546
3.	ILIDŽA	873
4.	NOVO SARAJEVO	815
5.	STARI GRAD	678
6.	VOGOŠĆA	297
7.	NEPOZNATO	69
UKUPNO		5904

Prikaz 4

Precizna analiza žrtava po naseljenim mjestima također je bila predmetom ovoga istraživanja te je ustanovljeno da su stanovnici Sarajeva tokom 1992. godine ubijani na 125 različitih lokaliteta. U nastavku se navode precizni podaci za područja na kojima je ubijeno preko 100 osoba. U samom centru grada, na glavnoj šetnici od Titove ulice do Bašçaršije ubijeno je 308 građana Sarajeva. Na relaciji od Stupa do Nedžarića ubijeno je 360 osoba, u sarajevskom naselju Dobrinja tokom 1992. godine ubijeno je 305, a u naselju Hrasno 201 stanovnik. U sarajevskom naselju Otes, koje je također bilo pod opsadom i koje je okupirano početkom decembra 1992. godine, ubijena su 142 stanovnika. U Boljakovom Potoku, Buča Potoku, Sokolju i Briješću ubijeno je 165, Alipašinom Polju 151, u naselju Pofalići 150 građana Sarajeva. U

području od Marijin Dvora do Ulice Zmaja od Bosne ubijena su 142 građanina Sarajeva, u dijelu Grbavice 137, na Kobiljoj Glavi, Ugorskom i Hotonju 155, na Bistriku 146, Sedreniku 201, Vratniku i Kovačima 113. U područjima na kojima su se izvodila aktivna borbena djelovanja u odbrani grada na brdu Žuč poginula su 223 borca, a na padinama Trebevića 134 borca. Nikako ne znači da naselja i mjesne zajednice koje nisu navedene u nabranjima nisu bile mete konstantnog granatiranja i snajperisanja, a na osnovu popisa žrtava i lokaliteta njihova ubijanja, možemo konstatovati da nijedna kuća, zgrada, stambeni objekat, ulica, mjesna zajednica u gradu pod opsadom nije bila pošteđena razaranja.

Prikaz 5

Prostorna odrednica istraživanja obavezuje na prezentaciju podataka koji se odnose isključivo na dio grada pod opsadom, te ovo istraživanje ne obuhvata dijelove grada koji su bili pod kontrolom SRK-a, uključujući općine Trnovo, Hadžiće, Ilijaš i Pale, a gdje su također počinjeni svirepi zločini prilikom okupacije tih područja.

Hronologija zločina

Opsada Sarajeva počela je 5/6. april 1992. godine. Međutim, prvomartovske barikade postavljene na prilazima i na glavnim saobraćajnicama unutar grada predstavljale su generalnu probu stavljanja grada pod opsadu, kada su pale prve žrtve, koje su također uključene u analizu cjelokupnog popisa žrtava. Radilo se o tri žrtve ubijene tokom navedenih događanja s početka marta 1992. godine. Tokom marta 1992. godine, dio 364. lakog artiljerijskog puka izašao je na vojne položaje u rejonima aerodroma Butmir i Brusa, a prvoaprilskim zaposjedanjem rezervoara vode na brdu Mojmir sa šest transportera iz kasarne u Lukavici, izlaskom dijela komande 4. korpusa na Zlatište, JNA je dobrim dijelom zaposjela važne i strateške položaje oko grada Sarajeva, pomogla SDS-u u podjeli pojedinih sarajevskih općina po nacionalnom ključu.³⁵ Do 19. maja 1992. godine, u momentima kada je 4. korpus JNA bio zvanično prisutan na položajima oko grada, ubijeno je 767 građana Sarajeva.³⁶ U međuvremenu je, između 12. i 19 maja 1992. Godine, 4. korpus JNA preimenovan u Sarajevsko-romanijski korpus (SRK).

Iz tabele koja slijedi, vidljivo je da je do kraja maja ubijena još 201 osoba, odnosno ukupno 968 građana Sarajeva (tokom marta, aprila i maja 1992. godine).

³⁵ Merisa Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade*, 33-96.

³⁶ Na Skupštini Srpske republike Bosne i Hercegovine, održanoj 12. maja 1992. u Banjoj Luci, formirana je Vojska SrBiH (kasnije: Vojska Republike srpske), što je zapravo samo značilo preimenovanje korpusa JNA u korpuse Vojske Republike srpske i njihovo prilagođavanje više bosanskohercegovačkim toponimima. Naprimjer: 4. korpus JNA preimenovan je u Sarajevsko-romanijski korpus.

MJESEC	BROJ ŽRTAVA
Mart	3
April	209
Maj	760
Juni	1264
Juli	587
August	774
Septembar	672
Oktobar	559
Novembar	335
Decembar	741
UKUPNO	5904

Prikaz 6

Tokom juna 1992. godine ubijena su 1264 građana Sarajeva, što predstavlja najveći broj žrtava u prikazanoj tabelarnoj analizi po mjesecima. Početkom ovog mjeseca Ratko Mladić je izdao Direktivu br. 1, prema kojoj je SRK dobio zadatak da “pogodnim grupisanjem snaga očisti delove Sarajeva”, uključujući i “širi rejon aerodroma”, što je podrazumijevalo “očistiti” naselja Dobrinju, Butmir, Sokolović-Koloniju, Mojnilo, Zlatište, odnosno da se “deblokira komunikacija Sarajevo–Trnovo”.³⁷

Istovremeno s ovom naredbom, zbivanja na terenu išla su ka realizaciji strateškog cilja koji se odnosio na podjelu glavnoga grada,³⁸ zauzimanjem dijela gradskih i prigradskih naselja, dok je veći dio urbanog Sarajeva stavljen pod opsadu. Krajem maja i početkom juna SRK je “žestoko djelovao po gradu Sarajevu iz raznog artiljerijskog oruđa i sa raznih položaja”,³⁹ što je za posljedicu imalo i masovne zločine nad civilima na nekoliko lokacija.⁴⁰ U takvim okolnostima, koje su uz granatiranje

³⁷ GŠ Vojske Srpske republike BiH, Str. pov. br. 02/5-22, 6. juni 1992, Vrlo hitno, Direktiva za dalja dejstva. Komandant: general-pukovnik Ratko Mladić.

³⁸ Na 16. sjednici Skupštine, među strateškim ciljevima srpskog naroda zvanično je kao jedan od ciljeva postavljena i “podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski dio i uspostavljanje svakog od ova dva dela efektivne državne vlasti te konstitutivne države”. (ICTY, 00847711, “Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine Srpske republike Bosne i Hercegovine...”, str. 8, govor Radovana Karadžića).

³⁹ ICTY, Karadžić, 2016, par. 3558-3559.

⁴⁰ Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade*, 72-74; 302-303.

podrazumijevale i nestašicu hrane, vode i drugih energenata, odbrambene snage Republike Bosne i Hercegovine užurbano su radile na pokušajima deblokade grada. Istovremeno s početkom operacije *Ljeto-92*, što je bio kodni naziv za pokušaj deblokade Sarajeva, oružjem koje je ostalo od JNA, vojne snage SrR BiH nemilice su razarale grad, zapalile jedan od UNIS-ovih nebodera i Kasarnu *Maršal Tito*.⁴¹

Narednog dana, 8. juna 1992, jedinice Regionalnog štaba Teritorijalne odbrane (RgŠTO) Sarajevo i MUP-a oslobodile su značajne objekte na platou Žuč, uključujući i dominantnu kotu Orlić,⁴² nakon čega je avijacija bivše JNA izvršila zračni napad kasetnim bombama na to područje.⁴³ Borbe su se vodile i u drugim dijelovima grada, kada su jedinice RgŠTO Sarajevo i MUP-a uspjele presjeći put Sarajevo – Pale preko Trebevića u rejonu Plavog šumara.⁴⁴

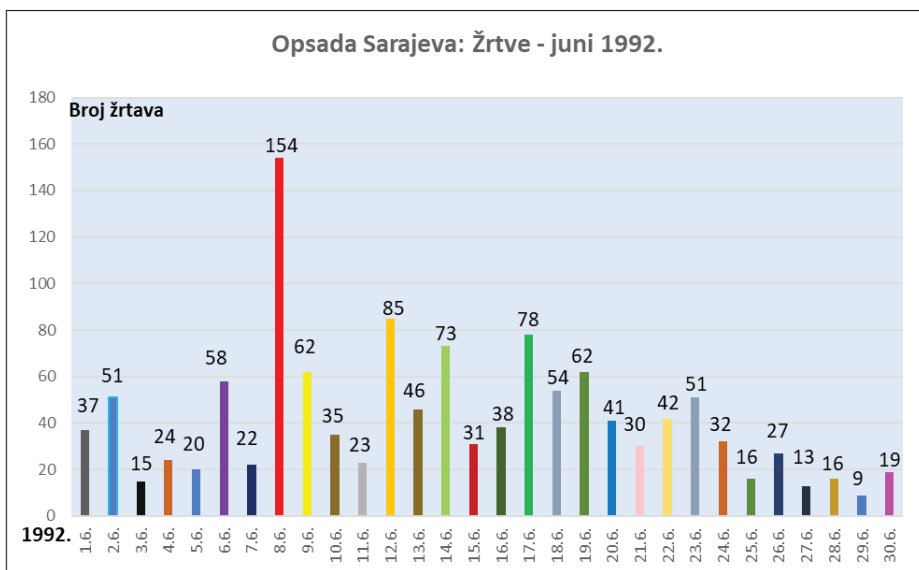
Iz grafikona koji slijedi uočljivo je da je upravo tog dana, 8. juna, ubijeno najviše građana Sarajeva.

⁴¹ O operaciji *Ljeto-92* više u: Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: Od 13. novosarajevske do 111. viteške brdske brigade*, 53; Smail Čekić, Vahid Karavelić, Nedžad Ajnadžić, Selmo Cikotić, Šefko Hodžić, Muhamed Smajić, Mesud Šadinlija, *Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2017, 90. Kasarna je zapaljena dva dana nakon iseljenja pripadnika JNA kako se odbrambene snage grada ne bi domogle preostalog naoružanja koje su navedene jedinice morale ostaviti u kasarni.

⁴² Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: Od 13. novosarajevske do 111. viteške brdske brigade*, 55.

⁴³ O ovom pitanju ministar odbrane RBiH uputio je protest pukovniku Vilsonu, koji se nalazio u štabu UNPROFOR-a u Sarajevu. RBiH, Ministarstvo obrane, Pukovniku Vilsonu, sjedište UNPROFOR-a, Sarajevo, 10. 6. 1992, PROTEST, Ministar obrane RBiH: Jerko Doko. Govoreći o finansijskoj, logističkoj i drugoj podršci SRJ, u izvještaju generalnog sekretara navodi se da je UNPROFOR potvrdio zračni napad kasetnim bombama izveden na položaje branitelja Sarajeva na brdu Žuč; UN, Security Council, S/24100, 15 June 1992, Report of the Secretary-General Pursuant to Paragraph 15 of Security Council Resolution 757 (1992) and Paragraph 10 of Security Council Resolution 758 (1992), par. 7-9.

⁴⁴ Čekić (et al.), *Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine*, 93.

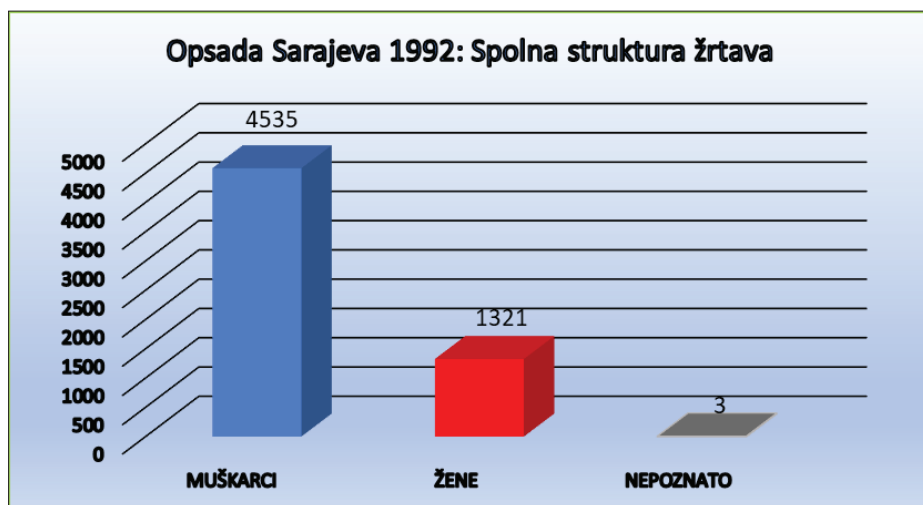

Prikaz 7: Juni 1992. godine – mjesec s najviše žrtava

Priroda ovoga rada ne dozvoljava dublje analize pojedinačnih događaja niti komparativne analize statističkih pokazatelja broja žrtava sa zbivanjima u gradu, koja su bila toliko dinamična da ih je neophodno pratiti iz dana u dan, pa čak i iz sata u sat, kako bi se mogli izvesti relevantni zaključci o historijskom kontekstu u kojem su ubijani građani Sarajeva i grad kontinuirano granatiran. Sama struktura i obim zločina ukazuju na intenzitet nasilja, jer podaci pokazuju da je 8. juna 1992. godine u prosjeku ubijano više od šest osoba po satu, dok je tokom 22 dana u junu prosječno bilježeno najmanje jedno ubistvo građana Sarajeva u svakom satu.

Spolna struktura žrtava

U prvoj godini opsade Sarajeva ubijeno je 4535 muškaraca i 1321 žena, dok za tri bebe korištena dokumentacija nije dala odgovore o tačnom spol

Prikaz 8

Status žrtava

Sistematsko i neselektivno granatiranje s položaja na koje su jedinice 4. korpusa JNA prethodno ukopale tešku artiljeriju oko grada demonstriralo je jasnu premoć u naoružanju naspram prethodno razoružane Teritorijalne odbrane, specijalnih jedinica MUP-a, Patriotske lige, Zelenih beretki i građana Sarajeva svih nacionalnosti koji su stali u odbranu grada.

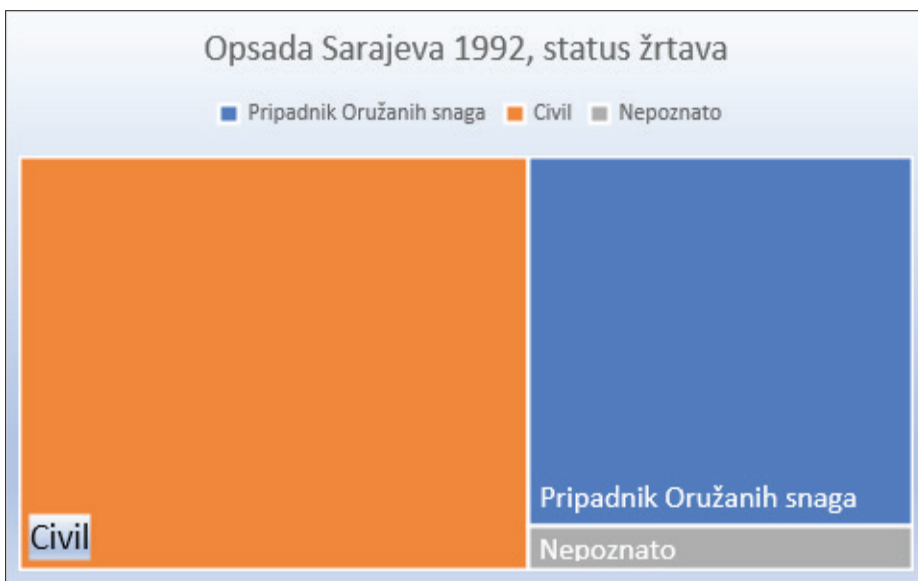
Suočeni sa žestinom napada, navedene odbrambene snage, zajedno s građanima Sarajeva u patikama i trenerkama, organizovali su odbranu grada. Zahvaljujući prvobitnim uspjesima odbrane gradskih naselja, odbrambene snage prerast će u respektabilni Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine, čiji su se borci istakli izvanrednim junačkim podvizima u borbi protiv mnogo nadmoćnijeg neprijatelja i spriječili

potpunu okupaciju grada Sarajeva. Tokom 1992. godine u Sarajevu je ubijeno 3369 civila, poginulo 2272 borca, dok za 263 osobe nismo uspjeli utvrditi status. Od navedenog broja pripadnika oružanih snaga, 2211 su bili pripadnici Armije i MUP-a RBiH, dok je 61 bio pripadnik JNA/SRK. Ovdje se radilo samo o licima koja su poginula u uličnim borbama, kao naprimjer napadima na Skenderiju i Predsjedništvo RBiH (2. maja), borbama u Dobrovoljačkoj ulici (3. maja), tokom Pofaličke bitke, kao i borbama na Žuči, Dobrinji i drugim dijelovima grada unutar opsade. Budući da je prostorna odrednica istraživanja dio grada pod opsadom, predmet naše analize nisu bili pripadnici SRK poginuli u područjima koja su bila pod kontrolom ovog korpusa.

U tabelama koje slijede predstavljeni su statistički podaci broja poginulih žena i maloljetnih pripadnika Oružanih snaga RBiH.

Red. br.	Pripadnici oružanih snaga	Civili	Nepoznato	ukupno
1	2272	3369	263	5904

Prikaz 9

Prikaz 10

Od ukupnog broja poginulih pripadnika Oružanih snaga – 2272, maloljetnika je bilo 32, dok je 39 žena poginulo s priznatim statusom pripadnica Oružanih snaga.

GODIŠTE	1974.	1975.	1976.	1977.	1981.	UKUPNO
MALOLJETNI PRIPADNICI OS R BiH						
BROJ	6	16	3	6	1	32

Prikaz 11: Opsada Sarajeva 1992. (Broj poginulih maloljetnika, pripadnika Oružanih snaga RBiH)

Spol	Muškarci	Žene	Ukupno
Broj	2233	39	2272

Prikaz 12: Opsada Sarajeva 1992. (Broj poginulih pripadnika/ca Oružanih snaga RBiH)

Porijeklo žrtava

Od ukupnog broja žrtava u dijelu Sarajeva pod opsadom, njih 4912 rođeno je u Bosni i Hercegovini, dok je 666 osoba rođeno u drugim zemljama bivše Jugoslavije. Za 18 žrtava Sarajeva pod opsadom tokom 1992. godine kao mjesto rođenja navode se druge evropske zemlje, dok su po četiri osobe rođene u zemljama Azije i Afrike. Žrtve porijeklom s azijskog i afričkog kontinenta uglavnom su bili studenti koje je početak opsade dočeka u Sarajevu. Za 300 osoba mjesto rođenja nije bilo poznato.

Red. br.	MJESTO ROĐENJA	BROJ ŽRTAVA
1.	Bosna i Hercegovina	4912
REPUBLIKE BIVŠE SFR JUGOSLAVIJE		
2.	Srbija: Uglavnom se radilo o osobama porijeklom iz Prijepolja (67), Sjenice (63), Priboja (33), Novog Pazara (13), Beograda (11) i drugih gradova Srbije.	266
3.	Crna Gora: Uglavnom se radilo o osobama porijeklom iz Pljevalja (60), Bijelog Polja (56), Ivangrada/Berana (20), Podgorice (18), Plava (16), Rožaja (9), Nikšića (8), Gusinja (6) i drugih gradova Crne Gore.	219
4.	Hrvatska	96
5.	Kosovo	50
6.	Makedonija	29
7.	Slovenija	6
EVROPA		
8.	Njemačka	7
9.	Mađarska	2
10.	Austrija	2
11.	Švicarska	2
12.	Italija	1
13.	Poljska	1
14.	Rusija	1
15.	Slovačka	1
16.	Španija	1
AZIJA		
17.	Iran	2
18.	Sirija	2
AFRIKA		
19.	Madagaskar	2
20.	Alžir	1
21.	Sudan	1
22.	Nepoznato	300
UKUPNO		5904

Prikaz 13

Od osoba koje su rođene u Bosni i Hercegovini, 2532 odnosno 42.7% od ukupnog broja žrtava za 1992. godinu rođeno je u Sarajevu i radilo se o domicilnim stanovnicima, u nekim slučajevima izbjeglicama u svom gradu, protjeranim iz okupiranih dijelova Sarajeva. Analize podataka za

druge bosanskohercegovačke općine govore da je najviše žrtava opsade Sarajeva 1992. godine rođeno u Foči (290), Rogatici (212), Višegradu (165), Goraždu (164), Kalinoviku (112), Sokocu (99), Rudom (97), Čajniču (85), Gacku (83), Konjicu (81), Trebinju (45), Mostaru (40), Nevesinju (40). U popisu žrtava kao mjesto rođenja navedene su i sve druge bosanskohercegovačke općine s ukupnom zastupljenosti od 16.196%.

Profesionalna zanimanja i obrazovanje žrtava

Intervjui s porodicama žrtava i različite izjave svjedoka izvori su koji uglavnom doprinose informacijama o profesionalnom zanimanju i stepenu obrazovanja žrtava. Međutim, u ovoj fazi istraživanja odgovor na navedeno pitanje ponuđen je za 3038 žrtava, što je 51,413% u odnosu na ukupan broj analiziranih žrtava. Ipak, iznimno je važno prezentirati dosadašnje, makar i polovične rezultate istraživanja u ovom segmentu, s ciljem da se pokaže kako žrtve nisu samo statističke brojke, nego da su to bili ljudi koji su imali svoje živote, osobnosti, profesionalna zanimanja i interesovanja. Analizirajući navedene podatke, zanimljivo je spomenuti da je grad Sarajevo tokom prve godine opsade ostao bez 102 inženjera različitih struka, 53 prosvjetna radnika, 30 pravnika, 12 novinara, 13 ljekara, jednog stomatologa, četiri veterinara, 56 medicinskih sestara/tehničara, četiri magistra, 164 profesionalna vozača, 30 taksista i brojnih drugih različitih zanimanja, koji su klasifikovani u nekoliko kategorija i predstavljeni u sljedećoj tabeli.

Red. br.	ZANIMANJE U VRIJEME ZLOČINA	BROJ ŽRTAVA
1.	Zanatske i proizvodne djelatnosti	795
2.	SSS uslužne djelatnosti	470
3.	VSS	393
4.	SSS tehničari	363
5.	Penzioneri	269
6.	Učenici	257
7.	Domaćice	168
8.	Studenti	99
9.	Profesionalna vojna i policijska lica	87
10.	SSS ekonomsko-računovodstvene djelatnosti	73
11.	SSS – medicinske djelatnosti	38
12.	Umjetnici	12
13.	Profesionalni sportisti	10
14.	Magistri nauka	4
15.		3038

Prikaz 14

Analize o profesionalnim zanimanjima građana Sarajeva ukazuju na stradanje radno sposobne populacije, naučnika, umjetnika, sportista, studenata, učenika i svih drugih navedenih zanimanja što dovoljno govori o razmjerima razaranja, uništavanja i ubijanja duhovnosti grada.

Zaključak

Ovo istraživanje obuhvatilo je 5904 žrtve Sarajeva tokom 1992. godine u dijelu grada pod opsadom za koje su, u ovoj fazi istraživanja, dostupni kompletni primarni historijski izvori. Od direktnih nasilnih smrti ubijeno je 5230 građana Sarajeva, dok su 647 umrle osobe, a čije su smrti povezane s ratom i opsadnim načinom ratovanja. Usljed granatiranja, djelovanja pješadijskog naoružanja, PAT-ova, PAM-ova i drugog vatrenog oružja, kao i različitih oblika nasilne smrti s položaja SRK-a ubijeno je 4910 građana Sarajeva, od strane oružanih jedinica unutar grada ubijeno je 198 osoba, dok su za 122 osobe okolnosti smrti nepoznate. Utvrđeno je da je prema mjestu izvršenja zločina najviše osoba ubijeno na području općine Centar, odnosno da je smrt konstatovana na području te općine, budući da se tu nalaze dvije najveće bolnice.

U navedenom periodu ubijane su osobe svih životnih dobi, a najviše su stradale starosne skupine od 48 do 54 godina i od 36 do 41 godine života. Prema spolnoj strukturi, 76,8% žrtava bili su muškarci, 22,37% žene, dok za 0,051% žrtava (bebe) dostupna dokumentacija nije davala podatak o tačnom spolu. Od ukupnog broja žrtava tokom 1992. godine, 57% bili su civili, 38,48% pripadnici oružanih snaga, dok za 4,45% osoba nije utvrđen status. Iz ove kategorije pripadništva oružanim snagama, tokom 1992. godine u odbrani grada pod opsadom poginulo je 39 žena i 32 maloljetnika. Statistički podaci o porijeklu žrtava Sarajeva 1992. govore da je 83,1% osoba rođeno u Bosni i Hercegovini, 11,28% u zemljama bivše Jugoslavije, 0,44% u drugim zemljama Evrope, Azije i Afrike, dok je za 5% žrtava mjesto rođenja bilo nepoznato. Od osoba rođenih u Bosni i Hercegovini, najviše je iz Sarajeva (42,7%), a u popisu žrtava kao mjesto rođenja navedene su i sve druge bosanskohercegovačke općine, od kojih je najviše iz Foče (290), Rogatice (212) i drugih gradova istočne Bosne. Analizirajući podatke o profesionalnom zanimanju i stepenu obrazovanja žrtava, ustanovljeno je da su najviše ubijani građani iz radno sposobne populacije, intelektualci, inženjeri, ljekari, prosvjetni radnici, naučnici, umjetnici, sportisti, studenti, učenici, penzioneri, domaćice, što je pokazatelj razmjera razaranja i pokušaja ubijanja duhovnosti grada. Istovremeno, podaci potvrđuju da meta nasilja nisu bile pojedine

društvene ili profesionalne grupe, već cjelokupno stanovništvo, bez obzira na starosnu dob, obrazovanje ili društvenu ulogu, što dodatno potvrđuje neselektivan karakter zločina.

Duboko poštovanje zaslužuju porodice žrtava i očevici koji su doprinijeli da se zločini u glavnom gradu RBiH što temeljitije istraže. Budući da trodecenijska vremenska distanca od počinjenih zločina ne ide u prilog ovakvoj vrsti istraživanja, izjave svjedoka o svakom zločinu nisu mogle biti prikupljene. Također, saradnici u institucijama gdje su se tokom prethodnih godina obavljala ova istraživanja, a koji su ustupili ili omogućili na uvid dokumente i primarne historijske izvore, zaslužuju posebne izraze zahvalnosti. Rad na popisima žrtava bez tih izvora ne bi bio moguć.

Za terorisanje i napade na civile, odnosno za djela “čiji je prevashodni cilj širenje straha među civilnim stanovništvom”, u postupcima vođenim pred ICTY-em, pravosnažno su osuđeni komandanti SRK-a Stanislav Galić (septembar 1992–august 1994) i Dragomir Milošević (august 1994–august 1995), Radovan Karadžić i Ratko Mladić. Međutim, za vrlo intenzivno granatiranje i snajpersko djelovanje po gradu od početka opsade do septembra 1992. godine niko nije sudski procesuiran, a presude ICTY-a za cijelu Bosnu i Hercegovinu protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića jedine su u kojima se šturo spominju zločini u Sarajevu počinjeni u navedenom periodu. Izostanak podizanja optužnica pred pravosudnim institucijama Bosne i Hercegovine za granatiranje i snajpersko djelovanje nad civilnim stanovništvom Sarajeva pod opsadom ima dugoročne posljedice po pravdu, kulturu pamćenja i povjerenje u institucije. Takav pravni vakuum doprinosi fragmentaciji odgovornosti i otežava cjelovito razumijevanje karaktera i razmjera počinjenih zločina. Za zločine Oružanih jedinica RBiH počinjene unutar opsade nad porodicom Ristović, na lokalitetima Grm maline, Gaj, Kazani i u Varaždinskoj ulici izrečeno je nekoliko pravosnažnih presuda, a proces suočavanja s njima otpočeo je još u vrijeme trajanja opsade i barbarskih napada na grad s položaja SRK-a.

Zbog velikog broja neprocesuiranih zločina granatiranja i snajperskog djelovanja, počinjenih u predmetnom periodu istraživanja, dokazni materijali prikupljeni za ovaj rad mogu biti polazna osnova i značajan doprinos za istražne organe u Bosni i Hercegovini, s ciljem da porodice žrtava dobiju minimalnu satisfakciju, a buduće generacije poruku da zločini, bez obzira na vremensku distancu, ne smiju ostati izvan domašaja pravde.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Arhiv Instituta za istraživanje zločina (AIIZ)

- Izvodi iz matične knjige umrlih općina Centar, Stari Grad, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža i Vogošća 1992.
- Pokopno društvo *Bakije* i *Pokop*. 1992.
- Bolnički protokoli Opće bolnice “Prim. dr. Abdulah Nakaš” (1992 Vojna bolnica)
- Dokumentacija Instituta za sudsku medicinu, evidencije 1992.
- Vojne evidencije poginulih boraca u Sarajevu 1992.
- Dokumentacija Federalnog zavoda za statistiku 1992.
- Popis porodičnih domaćinstava u Sarajevu proveden 1994.
- “Bosanski dosije genocida”, Kanton Sarajevo, - “Iskaz o stradalom licu” za svaku žrtvu,
- Intervjui i izjave svjedoka
- Dio dokumentacije Ministarstva za unutrašnje poslove RBiH (MUP RBiH), Centar Službi bezbjednosti Sarajevo (CSB Sarajevo). Odjeljenje za krim tehniku i KDZ, Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za kontradiverzionu zaštitu

- Popis stanovništva iz 1991. godine (poimenični popis dostupan u elektronskoj bazi podataka)
- Federalni zavod za statistiku, navedeni su podaci o uzroku smrti
- Zahtjevi za pristup dokumentaciji općinskih i bolničkih institucija

Historijski arhiv

- *Dokumentacija Opšte bolnice Dobrinja* – potvrde o smrti

Zavod za Hitnu medicinsku pomoć Kantona Sarajevo “Prim. dr. Silva Rizvanbegović”

- *Potvrde o smrti 1992.*

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)

- ICTY, IT-98-29-T, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Stanislava Galića, Presuda i mišljenje, Den Haag, 5. decembar 2003.
- ICTY, IT-95-5/18, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Radovana Karadžića, tom III, Den Haag, 24. mart 2016.
- ICTY, IT-09-92, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Ratka Mladića, tom I-V, Den Haag, 22. novembar 2017.
- ICTY, IT-00-39-T, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda; Den Haag, 2006.
- Dokumentacija Komande 2. vojne oblasti.
- Dokumentacija 4. korpusa JNA

Kantonalni sud Sarajevo

- Viši sud u Sarajevu, broj K: 19/93, Sarajevo, 11. juni 1993, U ime naroda. Presuda, Adilović Admir i dr.
- Kantonalni sud u Sarajevu, broj: K-85/00, Sarajevo, 14. februar 2002, U ime Federacije BiH! Presudu: Hodžić Osman i Ibišević Meho; Predsjednik vijeća, Sudija: Goran Orašanić

- Okružni vojni sud u Sarajevu, broj K I-28/93, Sarajevo, 3. august 1993, U ime naroda: Presuda protiv Zornić Envera i dr., Predsjednik vijeća: sudija Kapo Muhidin
- Okružni vojni sud u Sarajevu, Presuda protiv Kubat Zije i dr., 20. decembar 1994.

Dokumentacija Ujedinjenih nacija

- UN, Security Council, S/24100, 15 June 1992, Report of the Secretary-General Pursuant to Paragraph 15 of Security Council Resolution 757 (1992) and Paragraph 10 of Security Council Resolution 758 (1992), par. 7-9.

Sud Bosne i Hercegovine

- Posebno odjeljenje za ratne zločine, broj: T 20 0 KTRZ 0001145 18 2, Sarajevo, 26.4.2022. godine, Sudu Bosne i Hercegovine, Predmet Tužilaštva BiH protiv Ejupa Ganića i dr., Optužnica
- Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1K 024139 22 Krž, datum objavljivanja: 18.10.2022. Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Dragana Vikića, Jusufa Pušine, Nermina Uzunovića i Mladena Čovčića; Drugostepena presuda

Objavljeni izvori

- International Committee of Red Cross (ICRC Missing Persons on the Territory of Bosnia and Herzegovina, Fourth edition issued on 30.6.1998.
- MAG, Iskazi o stradalom licu, Bosanska knjiga mrtvih, Sarajevo, decembar 1997.
- Joanna Korner, Sutkinja, Procesuiranje ratnih zločina na državnom nivou u Bosni i Hercegovini, 2016; Unapređenje procesuiranja predmeta ratnih zločina na državnom nivou u Bosni i Hercegovini, Izvještaj o napretku, Sutkinja Joanna Korner CMG QC, British Embassy Sarajevo, OSCE, Mission to Bosnia and Herzegovina, 2020.

Literatura

- Biserko, Sonja (ur.), “Hronologija događaja” u: *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Čekić, Smail, Karavelić, Vahid, Ajnadžić, Nedžad, Cikotić, Selmo, Hodžić, Šefko, Smajić, Muhamed, Šadinlija, Mesud, *Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2017.
- Čekić, Smail, Šestanović, Muhamed, Karović, Merisa, Mastalić-Košuta, Zilha, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2010.
- Donia, J. Robert, *Izvodi iz govora u Skupštini Republike srpske, 1991–1996, 17. mart 2008, (Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića)*.
- Džananović, Muamer, *Djeca i porodica u sociologiji genocida – studija slučaja Gornje Podrinje 1992–1995*, doktorska disertacija, mentor prof. dr. Dželal Ibraković, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu, 2019.
- Džananović, Muamer, Medić, Jasmin i Karčić, Hikmet, *Nastanak Republike srpske: Od regionalizacije do strateških ciljeva: (1991–1992)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2023.
- Ivanišević, Milivoje, *Izgon Srba iz BiH 1992–1995*, Beograd: Edicija Ratovi, Knjiga druga, 2000.
- Kamberović, Husnija, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*, Zagreb: Srednja Europa, 2012.
- Karović-Babić, Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014.

- Karović-Babić, Merisa, “Sarajevske barikade. Karakazan i mišolovka. Okruženje sa sve četiri strane sveta”, u: *Između rata i mira. Sarajevu u prelomnim godinama 20. stoljeća: Zbornik radova*, (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, UMHIS, 2020.
- Kreševljaković, Nihad M. (ur.), *Bio je lijep i sunčan dan, 2. maj 1992*, drugo dopunjeno izdanje, Sarajevo: JU MES, Međunarodni teatarski i filmski festival Sarajevo, U.G. Videoarhiv, 2010.
- Mikerević, Marko, *Sarajevski kazani smrti*, Doboj: Novinsko-izdavačka kuća ‘Štampa’, 2004.
- Muračević, Eset, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2001.
- Omerović, Enis, *Genocid nad Bošnjacima. Međunarodnopravna analiza*, Zagreb: Edicija Behar, Bošnjaci zajedno! – Nacionalna koordinacija Bošnjaka u Hrvatskoj, 2025.
- Smajić, Muhamed, *Naša 101. brigada*, Sarajevo: Udruženje 101. brigada, 2014.
- Šadinlija, Mesud, *Opsada Sarajeva. Vojno-politički ciljevi opsade Sarajeva, snage agresora i snage odbrane grada*, u: Nastavni materijali za izučavanje opsade Sarajeva i zločina genocida počinjenog u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine u osnovnim i srednjim školama u Kantonu Sarajevo, Sarajevo: Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo, 2018.
- Šadinlija, Mesud, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: Od 13. novosarajevske do 111. viteške brdske brigade*, drugi dio; 2. dopunjeno izd., Sarajevo: Udruženje 1. slavna – viteška brigada, 2020.
- Šestanović, Muhamed, *Žrtve zločina opsade Sarajeva: žrtve udruženog zločinačkog poduhvata genocidnog karaktera: 1992–1996*, Sarajevo: Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, 2020.

- Tabeau, Ewa, *Rat u brojkama: Demografski gubici na teritoriji Jugoslavije od 1991. do 1999*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, Zagorac, 2009,
- Tokača, Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995 = The Bosnian book of the dead: human losses in Bosnia and Herzegovina 1991–1995*/Mirsad Tokača, Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar, 2012.

Dnevna periodika

- *Oslobođenje*, april-mart 1992, Sarajevo